

УЛУҒБЕК ДОЛИМОВ

ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ

ИСҲОҚХОН
ИБРАТ

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1994

83.3 (545.8)
160

УЛУҒБЕК ДОЛИМОВ

ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ

ИСҲОҚХОН ИБРАТ

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1994

83.3Уз

Масъул муҳаррир
Шухрат Ризаев

Д 69 **Долимов, Улуғбек.**

Исҳоқхон Ибрat.— Т.: Шарқ, 1994.
144 б.—(Истиклол фидойилари).

ББК 83.3Уз

© «Шарқ» нашриёт-матбаа кон-
цернининг Бош таҳририяти
Тошкент, 1994.

«Энди унинг исмини абадий қолдирмоқ учун ҳеч бўлмаса, унинг номига мактаблар солмоқ, талаба тарбияси учун сармоя (фонд) ташкил этмоқ, босилмаган асарларини босдирмоқ, таржимаи ҳолин ёздириб чоп этдирмоқ, муҳим асарларини тўплаб босдирмоқ вақти етгандир. Агар Ўзбекистонда Навоий ва Улуғбекдан бошқа учинчи бир кишига ҳайкал қўйиладирган бўлса, шубҳасиз, бу Бехбудийнинг ҳайкали бўлғусидир. Унинг асарини босдиришда, яқин мо-зийдаги тарихий инкишофимизни билмоқ учун Бехбудий эмас, бехбудийларнинг хизматлари, заминлари ҳам урунла-ри ила танишмоғимизнинг ҳозирдаги ҳам келгусидаги аҳа-миятин эсдан чиқармаслик керак».

Бу сўзлар бундан қарийб 70 йил илгари айтилган эди. Халқимиз истиклоли қурбонлари Бехбудий ва бехбудийлар ҳақида куюниб айтилган бу сўзлар амалга ошди эмас, аксинча, 75 йиллик Шўролар даврида унутдирилди, тупрок-ка қўмилди, уларни яхши билганлар, уларнинг ишини да-вом эттирганлар отилди, Сибирь музликлари қаърида йўқ қилинди. Дарвоқе, юқоридаги сўзлар муаллифи раҳматли шарқшунос олим Лазиз Азиззода ҳам 25 йил Сибирь сургу-ни азоб-уқубатларини ўз бошидан кечирди.

XX аср ўзбек халқи ижтимоий-сиёсий, маданий-маъ-рифий ҳаётида буюк ўзгаришлар, истиклол, миллий муста-қиллик учун кураш асри бўлиб кириб келди. Истиклол, мамлакат, халқ истикболи қайғуси таълим-тарбиянинг туб моҳиятини белгилаб берди. Ўз ижодини ўтган асрнинг сўнгги ўн йилликларида бошлаган, XX аср бошлари ижти-моий-сиёсий, маънавий ҳаётида муҳим аҳамият касб этган

истиклол фидойилари авлоди етишиб чикди. Жадидчи-
лик ҳаракати деб ном олган, мамлакат, халқ мустақил-
лиги учун курашган бу мутафаккирлар, биринчи навбатда,
маорифни тубдан ўзгартириш, миллатни маориф сари, ис-
тиклол сари ундаш шиори билан чикдилар:

Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг, омон, миллат, омон, миллат!

Жадидчилик ҳаракатининг энг пешқадам вакили Аб-
дулла Авлонийнинг ушбу сўзлари фақатгина шиор ёки даъ-
ват эмас эди, балки истиклол фидойиларининг ҳам амалий,
ҳам ижодий фаолиятининг туб моҳиятини белгилар эди.

Маҳмудхўжа Бехбудий ва Мунавварқори Абдурашид-
хонов, Саидрасул Саидазизов ва Сиддикий Ажзий, Сад-
риддин Айний ва Абдуқодир Шақурий, Абдулрауф Фитрат,
Ҳамза Ҳакимзода ва Суфизода кабилар асримиз бошлари
уйғониш даврининг етук намояндалари эдилар. Биз ўргана-
ётган мутафаккир Исҳоқхон Ибрат фаолият кўламининг
кенглиги, Ватан, халқ истикболи учун жон фидойилиги
билан номлари тилга олинганлар орасида эътиборли ўрин-
ни олишга лойиқ инсон эди. Маърифатпарвар Иброҳим
Даврон (1874-1922) таъбири билан айтганда: «Исҳоқхон
тура улуи диния ва фанния ва адабияда устози комиллиги
бутун Фарғона ва дигар жиҳат Озиеъи вустода (Ўрта
Осиёда) инкор ўлунмас даражада бир мавқе мумтоза тут-
мушдур. Исҳоқхон тура улуи динияда мударрисдур, фуну-
ни дунявийда, билошубҳа, архитектор, техник ва механик
ва физиқия илминда тилифонист, тилиғрофист ва яна химик
десак яна оздур, чунки бу илмларни билур. Исҳоқхон тура
олим ва фозил бир зоти олий бўлуб, бу турфа фазоили
инсонияга молик... Баъзи ихтироти ҳам бордур»¹.

Биз куйида ана шу қомусий билимларга эга аллома

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1908 йил, 56-сон.

инсоннинг ҳаёт ва фаолият китобидан айрим саҳифаларни
варақламоққа жазм этдик.

Шоирнинг таржимаи ҳолини тўлароқ ёритишда унинг
«Луғати ситта ал-сина», «Жомеъул хутут», «Тарихи Фарғо-
на», «Мезонул замон», «Санъати Ибрat, калами Мирражаб
Бандий» каби илмий, педагогик ҳамда бадий асарларидаги
маълумотлар, қариндош-уруғларининг, Ибрatни яқиндан
билган, ҳозирда ҳаёт замондошларининг муътабар фикрла-
рига ва ўша давр вақтли матбуотида эълон қилинган
Исҳоқхон Ибрat ҳақидаги мақолаларга асосландик.

Шоирнинг асли исми Исҳоқхон, отасининг исми Жу-
найдуллаҳўжадир. «Ибрat» — унинг адабий таҳаллуси. Бу
ҳақда шоирнинг ўзи қуйидагиларни ёзади:

Ибрat таҳаллусимдур, аҳфоди Ҳазрати Султон,
Шуҳратда — Ҳожи тўра, маъвоси — Тўрақўрғон¹.

Исҳоқхон тўранинг ўзига «Ибрat» таҳаллусини олиш
боиси шундаки, у ижодининг дастлабки йилларидан бош-
лаб маърифатпарвар шоир, олим сифатида ном чиқарди ва
замона илмидан, илғор маданиятдан ўрнак олишга, ибрat
олишга чақирди. Шунинг учун ҳам у ўзига «Ибрat» та-
ҳаллусини танлади.

Исҳоқхон 1279 ҳижрий (1862 милодий) йилида На-
манган яқинидаги Тўрақўрғон (Наманган вилояти, Тўра-
қўрғон туманининг маркази) қишлоғида туғилди. Унинг
отаси Жунайдуллаҳўжа Суннатуллаҳўжа ўғли анча би-
лимли соҳибкор боғбонлардан бўлган. Унинг уч таноб ери
бўлиб, у ерда деҳқончилик, боғдорчилик билан оила теб-
тар эди. Жунайдуллаҳўжа адабиётга, айниқса, шеърятга
анча ихлос қўйган ва «Ходим» таҳаллуси билан шеърлар
ҳам ёзган.

¹ Исҳоқхон Ибрat, Илми Ибрat, «Матбааи Исҳоқия», Тўрақўрғон,
1909 йил, 15-бет.

Исҳоқхоннинг онаси Ҳурибиби даврининг ўқимишли, окила аёлларидан бўлиб, ўз уйида қишлоқ қизларини ўқитар эди. Ҳурибиби ҳам адабиётни анча севган ва ўзи ҳам бирмунча шеър битган. Қўлимизда сақланувчи унинг турмуш йўлдоши Жунайдуллаҳужа ўлимига бағишланган марсиясидан парча келтирамиз:

Кетти бошимдин соябон, мен йиғламай ким йиғласун,
Қолдим заифу нотовон, мен йиғламай ким йиғласун.
Бўлди юрагим тўла қон, мен йиғламай ким йиғласун.
Бошимга соябон бўлган жигаргўшамдин айрилдим.

Жаҳонда борми мендек гўзал боғидин айрилган.
Кириб бозори ғам ичра эгиз тоғидин айрилган,
Ғариблик шаҳарида ҳам пири устодидин айрилган,
Дилим вайрон, кўзим гирён, жигаргўшамдин айрилдим ¹.

Ҳурибиби ўзбек ва форс-тожик мумтоз шоирларининг асарларини анча мутолаа қилган аёл эди. Уларнинг уйида Лутфий, Жомий, Навоий, Бобур, Бедил, Машраб каби буюк шоирларнинг асарлари бўлган. Ушбу оилавий муҳит Исҳоқхонда адабиётга муҳаббатнинг анча эрта пайдо бўлишида асосий омиллардандир.

Исҳоқхонни дастлаб ҳижо усулига асосланган қишлоқ мактабига ўқишга бердилар. Бу мактабда беш йил мобайнида ҳатто саводини ҳам чиқара олмагач, ўз уйида, онасининг кўлида ўқиди. Бу тўғрида кейинчалик ўзининг «Мезонул замон» номли асарида қуйидагиларни ёзади:

«Аввалги вақтдаги маҳалла мактабида 5 йилда 3 адад муаллимда ўқуб, охири саводим чиқмай, кейин қизлар мактабида, ўз уйимизда волидан марҳумамдан ўқуб савод

¹ Исҳоқхон Ибрат, Марсиялар, 82-бет, Қўлёзма. Асар шахсий кутубхонамизда сақланади.

чиқардим. Икки сана қиблагоҳимдан ҳуснихат машқ этдим»¹.

Ҳурибиби ўз мактабида фақат қуруқ ёдлаш билангина чекланмай, қизларга ёзишни, ҳуснихатни ҳам ўргатар эди. Ўзи ҳам анча саводхон бўлиб, ҳуснихатдан хабардор эди. Шунинг учун ҳам Исоҳокхон онасини кўп ўринларда устози сифатида ҳурмат билан тилга олади. У ёшлик йилларида айниқса ҳуснихатга қизиқди, бўш вақтини бу санъат сирларини ўрганишга бағишлади. Бу ҳақда «Жомеъул хутут» номли тилшуносликка оид асарида қуйидагиларни ёзади: «13-14 ёшимда мактаби адабда меъморлик иштиёкинда эдим. Китобим саҳифасидаги ҳуснихат ва ҳуснинақш фикрлари ва таълимлари иштиёки қалбимда муштағил бўлиб, ҳар хутутлар кўрсам, ваъз ва таълимларини билмагунча кўнглим соқит ўлмади»². Адабиёт ва санъатга зўр муҳаббат қўйган Исоҳокхон анча мукаммал саводга эга бўлгач, ўқишни давом эттириш учун уни Қўқонга юборадилар. У XIX аср бошларида барпо этилган Муҳаммад Сиддик Тунқатор мадрасасига 1878 йилда ўқишга киради.

Фарғона водийси XIX асрнинг 80-йилларга келиб чор Россиясининг пахта базасига айлантирилган эди. Бу водийнинг энг катта шаҳри Қўқонда савдо-сотиқ ширкатлари, пахта тозалаш, совун пишириш, ёғ заводлари, Қўқонни Ўрта Осиёнинг бошқа йирик шаҳарлари билан боғловчи темир йўллар қурила бошлади. Қўқон дўконларида Россиядан келтирилган нисбатан арзон ва сифатли саноат моллари сотиладиган бўлди. Шаҳарда рус мактаблари, турли илмий, маданий-оқартув ва маиший муассасаларнинг очилиши (бундай ишлардан фақат рус капиталистлари ҳамда маҳаллий бойларгина манфаатдор эди), русча китоблар-

¹ Исоҳокхон Иброт, Мезонул замон, қулёзма, 11 дафтар, 36—37-бетлар.

² Исоҳокхон Иброт, Жомеъул хутут, Матбааи Исоҳокхия, Наманган, 1912 йил, 4-бет.

нинг нашр қилиниши, Россиядан театр труппаларининг гастролга келиб туриши шаҳар маданий ҳаётининг бирмунча ривожланишига таъсир кўрсатди.

Булардан ташқари, Ўрта Осиёдаги бошқа шаҳарларга нисбатан адабиёт Қўқонда анча ривожланган бўлиб, бу даврда Муқимий, Фуркат, Завкий, Ҳазиний, Муҳъйи каби шоирлар халқ ўртасида шуҳрат қозона бошлаган эдилар. Исроқхоннинг Қўқон мадрасасида таҳсил кўрган йиллари (1878-1886) ўзбек адабиётида, маданий ҳаётида, маорифида туб сифат ўзгаришлар содир бўлаётган даврга тўғри келади. Унинг бу адабий-маданий ҳаётдан баҳраманд бўлганлиги шубҳасиз. Исроқхон Ибротни яқиндан билган, Қўқон ва Наманганда уюштирилган кўп адабий йиғилишларда, мушоира ва мунозараларда у билан бирга бўлган шогирди Искандар домла Абдуваҳоб ўғли (1880-1972)нинг айтишига қараганда, Исроқхон Қўқонда ўқиб юрган вақтидаёқ бу адабий муҳит билан ва унинг йирик намояндалари Муқимий, Фуркат, Завкий, Нодим, Ҳазинийлар билан яқин алоқада бўлган, адабий мушоираларда иштирок этган. Бу ҳақда Искандар домла Абдуваҳоб ўғли қуйидагиларни ҳикоя қилади: «1900 йиллар бўлса керак, Сулаймонхўжа Улуғхўжа ўғлининг (Нодим Намангонийнинг) дадалари вафот этди. Мен Исроқхон тўра бирлан Наманганга дафн этиш маросимига қатнашиш учун бордик. Бундан 2-3 кун ўтгандан кейин таъзияга шоир Муқимий келди. У вақтда Қўқон-Наманган йўли тўғри Исроқхон тўраининг боғи ёнидан ўтар эди. Муқимий йўл азобидан анча чарчгани ва кеч бўлиб қолганлиги учун Исроқхон тўраининг уйида бир кеча дам олди. Эртаси куни Муқимийга ҳамроҳ бўлиб яна Наманганга келдик. Бу маъракадан кейин Муқимий ва Исроқхон тўра ўрталарида шеър айтишувлар бўлди. Мушоирада Муқимий Қўқон қозилари ва мингбошиларидан қаттиқ норозилигини, Исроқхоннинг қозилик фаолиятидан мамнун бўлганини ифодалади, Қўқонда ҳам Исроқхондек қозилар бўлишини орзу қилди. Мушоира охи-

рида Муқимий Исҳоқхонни Қўқонга таклиф қилди. Лекин бу мушоира кейинги вақтларда йўқолган. Бир неча кундан кейин Исҳоқхон тўра Муқимийни ўзининг коляскасида қузатган»¹.

Исҳоқхон Ибрат мадраса берадиган илмлар билан чекланиб қолмади. У ўқиш мобайнида буюк Шарқ олимлари асарларини ўзи мустақил тарзда қунт билан мутолаа қилди ва бу асарлар умрининг охиригача унга энг яқин ҳамроҳ бўлди. Исҳоқхон мадрасада араб ва форс тилларини чуқур ўрганиш билан бирга рус тилини мустақил ўрганди. У рус ва ўзбек тилларида чиқадиغان Туркистоннинг илк газеталари «Туркистон вилоятининг газети», «Туркестанские ведомости» билан, Туркистон ўлкасига янги тарқалаётган Исмоилбек Гаспралининг «Таржумон» газетаси билан биринчи марта Қўқон мадрасасида ўқиб юрган кезлари танишди. Шоир ҳужжатларини ўрганиш шуни кўрсатадики, Исҳоқхон томонидан ташкил қилинган «Исҳоқия» кутубхонасида «Таржумон» газетасининг ҳатто 1884 йилги бойламлари ҳам бўлган.

Исҳоқхон тўра Ибрат 1886 йилда Қўқон мадрасасини тугатиб, ўз қишлоғи Тўрақўрғонга қайтиб келди. У мадрасани «хатми кутуб» қилган баъзи кишилар сингари масжидга имом бўлмади, ўз ижодини, фаолиятини илғор маорифчи сифатида қишлоқда маърифат тарқатиш билан бошлади. Ўша йили ўз қишлоғида мактаб очди. Исҳоқхон мактаби «усули қадимия» — ҳижо методига асосланган эски мактаблардан анча фарқ қилар эди. Исҳоқхон Ибрат Қўқонда ўқиб юрган вақтларидаёқ ўлкада очилаётган рус мактабларидаги ўқув методларнинг эски мактабларда ҳукм сурган ҳижо ҳамда қуруқ ёдлаш усулидан устунлигини сезган эди. Исҳоқхон ўз мактабига нисбатан илғор бўлган товуш (савтия) методини татбиқ қилди ва усули

¹ Искандар домла Абдуваҳоб ўғлининг таассуротлари ўз қўлимизда сақланади (У. Д.).

савтияни эски метод тарафдорларидан ҳимоя қилди. Лекин Исҳоқхон бу мактабида узоқ вақт ишлай олмади. Баъзи бир жоҳил уламолар, мутаассиб руҳонийлар унинг мактабини «кофирлар мактаби» деб эълон қилдилар, халқ болаларини бу мактабдан қайтаришга ҳаракат қилдилар ва чор ҳукумати амалдорларининг ёрдамида ёптирдилар. Бу Исҳоқхоннинг қора гуруҳлар ҳамда чор амалдорлари билан биринчи тўқнашуви эди.

Исҳоқхон Ибрат ўзининг «Лугати ситта ал-сина», «Жомеъул хутут» ва «Тарихи Фарғона» асарларида ёзишича, 1887 йилда, яъни 25 ёшида онасининг илтимоси билан уни Маккага олиб боришга отланди. Бироқ онаизорга ўз ватанига яна қайтиб келиш насиб этмади. Онаси Ҳурибиби Жадда шаҳрида ўпка шамоллаш касали билан олти ой ётиб вафот этади. Бу ҳақда Ибрат онасининг ўлимига бағишланган тарих марсиясида қуйидагиларни ёзади.

Айтиб эрди волидам: «Бошимни тутгил ушбу дам,
Мен кетарман, эй болам, ҳушёр бўл жоним бўтам,
Бошини тиззанга ол, тушди сенга юз минг ситам», —
Деб туруб жон берди, тез адо ғариб бўлган онам,
Мунисим, ғурбат аро бўлган ғарибим волидам.

«Таърихни сен қилурсан менга Исҳоқхон», — деди,
«Таърихий ашъорларга бу дилинг қуп кон», — деди,
Сўрдим ул кўнглини бирён бўлмасун деб жон деди,
«Дин исқод айлагил, бўлсун: «Ҳури ғилмон, деди»,
Мунисим, меҳнат аро бўлган ғарибим волидам ¹.

Юқоридаги мисралардан маълум бўладики, Исҳоқхон онасининг илтимосини бажариш учун ҳажга олиб боради. Парчанинг охириги бандидаги «Дин исқод айлагил, бўлсун:

¹ Исҳоқхон Ибрат марсиялари, 118—119-саҳифа. Қўлёзма Исҳоқхон туранинг ўғли Ротибхон Исҳоқов қўлида сақланади.

«Хури ғилмон, деди» мисрасидан шоир¹ онасининг вафот этган йили чиқади. Мисрадаги «Хур ғилмон деди» сўзлари таърих моддаси бўлиб, «Дин» сўзи исқодга, яъни олиб ташлашга ишорадир. «Хури ғилмон деди» сўзларидан аб-жад ҳисобида 1373 чиқади. «Дин» сўзидан 64 чиқади, исқод қилинса, 1309 ҳижрий қолади. Демак, Исҳоқхон Ибрат онасининг ўлган йили 1309 ҳижрий, 1891 милодий йилидир. Исҳоқхоннинг Шарқ мамлакатларига сафарга чиқишдан асосий мақсади, биринчидан, онасининг ҳажга олиб бориш ҳақидаги илтимосини қондириш бўлса, иккинчидан, чет эл халқлари ҳаёти, маданияти билан яқиндан танишиш, бу мамлакатларни ўз кўзи билан кўриш иста-ги эди.

Бу ҳақда Исҳоқхон Ибрат қуйидагиларни ёзади: «...Умрум нақдини ҳавас бозорида кечирмак тақазосила ўлуб, синним йигирма беш кечмиш экан, ҳавои тақазои мухтарама душуб, саёҳат этдум...¹.

Исҳоқхон онасини Жадда шаҳарида дафн этиб, Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳатини давом эттирди, шу билан бирга, у Истамбул, София, Афина ва Рим каби Европанинг марказий шаҳарларида бўлди. Анча вақт Афғонистоннинг Қобул, Арабистоннинг Жадда каби йирик шаҳарларида истиқомат қилди. Арабистоннинг Макка шаҳридан Қизил ва Ҳинд денгизлари орқали Ҳиндистонга келди. 1892-1896 йилларда Ҳиндистоннинг энг катта порт шаҳарлари-дан Бомбей ва Калькуттада яшайди. Исҳоқхон Ибрат бу ерда кўп ишлатиладиган арбаиллисонни, яъни тўрт тилни: араб, форс, хинд-урду ва инглиз тилларини мукаммал ўрга-нади. У чет элларда халқ ҳаётини, уларнинг маданияти, санъатини, Шарқ мамлакатлардаги европаликлар орқали кириб келган Европа маданияти, тили ва санъати билан яқиндан танишади, ўрганади, «Луғати ситта ал-сина»,

¹ Исҳоқхон Ибрат, Луғати ситта ал-сина, Тошкент, Илмий типоли-тографияси, 1901 йил, 2-бет.

«Жомеъул хутут», «Тарихи Фарғона» каби илмий асарлари учун қимматбаҳо материаллар тўплайди. У бу даврда Шарқ халқлари тиллари билан бир қаторда Ғарб халқлари тилларини ҳам билиш зарур деб ҳисоблади ва Арабистонда француз тилини, Ҳиндистонда инглиз тилини, шу билан бирга, энг қадимий финикия, яҳудий, сурия, юнон ёзувларини ўрганди¹. Исҳоқхон Ибрatнинг Шарқ ва Ғарб халқлари тилларини анча мукаммал билганлигини эътироф этиб, замондоши Иброҳим Даврон қуйидагиларни ёзади: «...Ҳазоили инсониядин маода, кози тўра (Исҳоқхон — У. Д.) жаноблари туркча, форсча, ҳиндча, русча лисон билиб, яна русча, франсузча, арманича ва бошқа хатлар ёзмокка моҳирдурлар»².

Исҳоқхон Ибрat бу мамлакатларда қурилган Европа усулидаги шаҳарлар, улардаги маданий ҳаёт ва техника янгиликлари билан танишди, юксак техника, билимларни тушуниш учун ғарб тилларини билиш зарур эканлигини яхши англади. Лекин бу маданий ҳаётдан баҳраманд бўла олмаётган, колониал зулм остида азоб чекаётган араб, ҳинд ва бошқа шарқ халқлари ҳаёти уни изтиробга солди. Исҳоқхон меҳнаткаш халқ билан бирга яшайди, халқ ҳаётини чуқур ўрганди, ўз ватанида қўрган колониал зулмнинг оғир даҳшатларини чет мамлакатларда ҳам қўрди, ҳамма мамлакатларда меҳнаткаш халқнинг ҳаёти бир хил оғир эканлигини тушунди. Унда мустамлакачиларга нисбатан нафрат ҳисси туғён урди. Ибрat бу мамлакатларда наққошлик, кишиларга муҳр ўйиб бериш, масжид-мадрасалар пештоқларига, қабр тошларига нақш солиб бериш, баъзи китоблардан намуналар қўчириб бериш йўли билан тирикчилик ўтказди.

Исҳоқхон 1896 йилда Ҳиндистондан Бирма орқали Хитойга, сўнгра Қашқарга ўтди, Қашқардан ўз ватани

¹ Исҳоқхон Ибрat, Жомеъул хутут, 4—5-бетлар.

² Туркистон вилоятининг газети, 1908 йил, 56-сон.

Наманганга қайтиб келди. У чет эллардан бир қанча маданият ашёлари ҳам олиб келди. Хиндистондан «Сантур»¹ номли музика асбоби олиб келди. «Сантур»га рус композитори М. И. Глинка ва бошқа рус, Европа композиторларининг музика асарларидан ун иккитаси ёзилган. Ушбу музика асбоби ҳозир шоирнинг кизи Афирахон аянинг уйида сақланади.

Ибрат бу мамлакатлардан яна граммофон, турли миллат музика ва кўшиқлари ёзилган пластинкалар олиб келди. Бу кўшиқ ва музикани ўз уйида ҳамқишлоқларига эшиттирган. Мутаассиблар музика эшитиш харом деб эълон қилиб, «Ҳар ким ғинони кўп эшитса, ул одам паст ва сафихдур» деб «Ал-ислоҳ» журналида жар солиб турганларида маърифат куйчиси Исҳоқхон Ибрат фақатгина ўзбек музика санъатини эмас, Шарқ ва Ғарб музика маданиятини ўз халқига тарғиб қилди, бу гузал санъатдан ўз халқининг баҳраманд бўлишини орзу қилди.

Шоир Ибрат музика санъатидан анча хабардор бўлиб, ўзи танбурни жуда яхши чалар эди. У машҳур ўзбек ҳофиз Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов билан ғоят яқин дўст эди, улар орасида борди-келди бўлиб турган. Бу икки санъаткор Тошкент ва Наманганда уюштирилган адабий йиғинларда ҳам қатнашиб турганлар.

1908 йилда Тўйчи ҳофиз Исҳоқхон тўра уйига келган ва бир неча кун унинг уйида меҳмон бўлган. 1911, 1913, 1914 йилларда Исҳоқхон Ибрат ҳам Тошкентга келади ва Тўйчи ҳофиз Тошмуҳамедов уйида меҳмон бўлади. Исҳоқхон ва Тўйчи ҳофиз Тошмуҳамедовлар уртасидаги дўстлик ҳақида шоирни яқиндан билган тўрақўрғонлик Мелибой

¹ Бу асбоб граммофондан анча илгари чиққан бўлиб, граммофон сийғари ручка билан таянчи айлантирилади. Унинг 40 сантиметрли ўқи бўлиб, унда мингдан ортиқ майда ниначалари бор. Ўқ айланганда ниначалар думалоқ дискага урилади. Натижада «Сантур»га ёзилган 12 та музика асари бирин-кетин ижро этилади.

ота Мирзараҳимов куйидагиларни хикоя қилади: «Мен 1915 йилда Тошкентда бир маъракада Тўйчи ҳофиз билан суҳбатда бўлдим. Ҳофизнинг шуҳрати ўша вақтда Наманганда ҳам машҳур эди. Улар мендан Исҳоқхон тўранинг соғлиғи, ҳол-аҳволи ҳақида сўрадилар ва унга кўпдан-кўп салом айтишимни илтимос қилдилар. Наманганга қайтишимда ҳофиз менга бир нечта пластинка бердилар ва Исҳоқхон тўрага бериб қўйишимни сўрадилар. Тўйчи ҳофиз билан Исҳоқхон Иброт ўрталарида борди-келди ва хату китобат узлуксиз давом этиб турган»¹.

Намангандаги кўзга кўринган адабиёт ва санъат аҳллари — Мулла Йўлдош Тўрабой ўғли Хилватий (1861-1924), Шавқий Намангоний, Муҳаммад Шариф Сўфизода, Умрзоқ Холбой ўғли Ҳайрат (1845-1915) каби қаламкашлар ва Низомхон, Абдулла Тароқ каби созанда ва хонандалар кўпинча Нодим Намангоний ёки Исҳоқхон тўра Иброт уйига тўпланишар эдилар. Бундай йиғинларда Тошкентдан Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов, Самарканддан ҳофиз Ҳожи Абдулазиз Расул ўғли ҳамда Хўжанддан шоир Тошхўжа эшон Асирийнинг қатнашиши ўлтиришга алоҳида фойда бағишлар эди. Ибротнинг «Рамуз дилбари жонон...» деб бошланувчи газали Тўйчи ҳофиз томонидан музыкага солинган ва ҳофизнинг ўзи ижро этган.

Исҳоқхон Иброт чет элларда олим ва фозил кишилар билан, улар қайси динга ёки миллатга мансуб бўлишидан қатъи назар, яқин алоқада бўлди. «Ҳар бир лисон сафар аҳлина юз олтун баробаринда» ишлатилганлигини тушунган маърифатпарвар чет тилларни ўрганишга катта эътибор берди: «Ҳар бир заввор² ва аҳли фазл кишини кўрсам, қайфият ва таълимот маолларини³ андин сурадим»⁴.

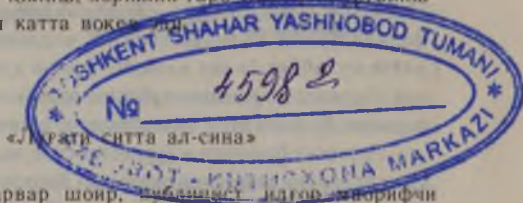
¹ Бу таассуротлар 1968 йил 25 январда Мелибой ота Мирзараҳимовдан ёзиб олинди — У. Д.

² Заввор — сафар қилувчи, асарчи.

³ Маол — маъмул, натижа, оқибат.

⁴ Исҳоқхон Иброт. «Жамъи маъруфат». Наманган, 1912 й., 5-бет.

Баъзи бир мутаассиблар Европа ва Россиядан кириб келаётган илм-фан, маданият ва техника янгиликларига, хорижий тилларни ўрганишга қарши тиш-тирноклари билан курашаётган бир пайтда халқни бундай янгилик ашёлари билан ошно қилиш, хорижий ғарб тилларни ўрганишга даъват қилиш катта воқеа эди.

Маърифатпарвар шоир, қўлланмачи илгор маърифчи Исроқхон Иброт ўзининг назмий ва илмий асарларида, мақолаларида замондошларига Шарқ тиллари билан бир қаторда Ғарб тилларини, айниқса рус тилини ўрганишни тарғиб қилибгина қолмай, ўзининг амалий фаолияти билан ҳам жуда катта ёрдам берди. Исроқхон ибораси билан айтганда, «биринчи эҳтиёжи тушган рус калима ва ёзувлари»ни ўрганиш зарур деб билди. XX аср бошларида Чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати маҳаллий аҳоли ўртасида рус тилига бўлган эҳтиёжни оширди. Рус тузем мактаблари, «усули савтия» мактаблари ўлканинг катта-катта шаҳарларидагина эмас, балки қишлоқларда ҳам очила бошлади. Бундай мактабларда дунёвий фанлар, она тили билан бир қаторда рус тили ҳам ўқитилар эди. Замона талабларини яхши тушунган илгор фикрли кишилар ўз фарзандларини бундай мактабларга бера бошладилар. Лекин ўқувчилар, рус ва хорижий тилларни мустақил ўрганиувчилар учун дарслик ва қўлланмалар етишмас ёки йўқ даражада эди.

Чор ҳукумати ҳамда генерал-губернаторлик маҳаллий миллат болаларининг рус тилини ўрганишига қаттиқ қаршилик қилдилар. Чор ҳукумати амалдорлари маҳаллий халқ фарзандлари қўлланмачи илгор маърифчи маърифатдан раҳраманд қилишларида қўрқар эди. Шу

нинг учун ҳам улар янги «усули жаид» мактабларида рус тилини ўқитишни ман қилган эдилар. Аммо рус тилини ўрганишни мактаблар дастурига киритишга илғор маорифчилар ҳамиша интилиб келдилар. Бу ҳол ўтган асрнинг 90-йилларида, айниқса XX аср бошларида яна кучайди. Исоҳқон Иброт атоқли олим, маърифатпарвар шоир сифатида бошқа халқлар тили ва маданиятига зур ҳурмат, катта муҳаббат билан қаради. Чексиз ҳуқуқларга эга бўлган Туркистон генерал-губернаторлиги маърифатпарварларнинг бу борадаги фаолиятларига катта тўсиқ эди.

Асримиз бошлари «Туркестанские ведомости» газетаси саҳифаларини варақлар эканмиз, Тошкентдаги китоб магазини хўжайинларидан бирининг қуйидаги сўзлари диққатимизни ўзига жалб қилди: «Шу кунларда шаҳарликлар ўртасида рус тилига қизиқувчилар сони ортиб бормоқда. Тошкент китоб дўкони хўжайинларидан бири шикоят қил-яптики, «сартлар (ўзбеклар — У. Д.) ҳеч тинчлик бермаяпти, русча ўрганиш учун сарт тилида ёзилган бирор дарслик борми?» деб сураб келишавериб жонга тегди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ерли ўтроқ аҳолининг тил ўрганишга қобилияти кучли»¹.

Рус тили билан бир қаторда ўнга яқин хорижий шарқ ва ғарб тилларини анча мукаммал билган Исоҳқон Иброт бу муҳим масалада ҳам ўз халқига ёрдам қўлини чўзди. У олти тилдаги: арабча, форсча, ҳиндча, туркча, сартча (ўзбекча) ва русча сўзларни ўз ичига олган «Луғати ситта ал-сина» («Олти тилли луғат») номли мукаммал луғат китобини яратди. Исоҳқон тўра мазкур асарни яратар экан, биринчи галда рус тилига қизиқувчиларни кўзда тутган. Бу ҳол китобнинг биринчи бетиданок кўзга ташланади. Муаллиф русча ёзув системасини билмайдиганларга ҳам қулай бўлсин учун рус сўзларини ҳам араб ёзуви билан беради. Маълумки, рус ва Европа сўзларини араб ёзувида

¹ Туркестанские ведомости, 1900 йил, 98-сон, 7 (20) декабрь.

ифодалаш анча мураккаб иш, лекин Исҳоқхон Ибрat бу мураккаб ишни муваффақиятли ҳал қилди.

Асарнинг титул варақасига қуйидагилар ёзилган:

لغت ته السنه

на сартовском языке с объяснением русских, арабских, персидских, тюркских и индийских слов в мусульманской транскрипции.

Составитель: Қазий Наманганского уезда кишлака Тюря-Курган

Исхакхан Тюря Ходжа Джунайдулла-Ишанов.

Дозволено цензурою. Ташкент 23 сентября 1901 года .

Типо-литография В. И. Ильина в Ташкенте.

Мазкур асарнинг биринчи навбатда рус тилини ўрганувчиларга мўлжалланганлигини, уларга рус тилини ўганишда анча ёрдам берганини яна шундан ҳам билиш мумкинки, китоб қўлёзма ҳолидаёқ қўлдан-қўлга ўтиб юрган, кўплар нашрдан чиқмасданок фойдаланишга, кўчириб олишга муваффақ бўлганлар. Рус тилини ўганиш истаги билан яшаган ўзбек зиёилари, усули савтия мактаблари ўқитувчилари ва ўқувчилари бу асарнинг яратилишидан хурсанд бўлдилар, кўп нусхаларда чоп этилишини сабрсизлик билан кутдилар. Бу ҳолни биз китобнинг қўлёзмалигида танишган шахснинг қуйидаги сўзларидан яққолроқ кўришимиз мумкин: «Ушбу авони¹ хайрия нишонда Наманган уездига тобеъ Турақўрғон козиси жаноб Исҳоқхон тура ўз таъбларидан чиқариб, «Ситта ал-сина» деган олти луғатлик китоб тасниф қилиб, босмахонага юборибдурлар. Мазкур олти луғат арабий, форсий, туркий, сартий, хиндий ва русча китобни алҳол ибораларини дуруст ва тасхих-

¹ Авон — вақт, давр.

лаб ¹ кӯруб турубдурмиз. Албатта онинг босилмоғига, ижозат берилиб, нечанд нусхалар босилиб чиқса керак. Лекин аксар ибора ва луғатлари тасҳих ва тағйир ² бўлинди. Хусусан, Русия луғатларини мусулмония ҳуруфлари илан ёзмок ҳуб қийин ва душвор учун ул русча ёзилгон иборатларни кўпроқ тағйир берилди ва мазкур «Ситта ал-сина» деган жаноб қозининг ихтиро қилган луғат китоблари, гарчанд кичик бўлса ҳам, бизнинг Туркистон вилоятимизда сартиялардан шунча тил билиб, бул тариқа китоб ва луғат тасниф қилган одам йўқ эди. Бинобарин, ул жаноб қозининг босма учун юборган ва тасниф айлаган луғат китобларини куруб, босма қилмокка ижозат берилса керак, деб умид айлаб газетага ёздук. Ул луғатларни кўб кўриб ўқидим. Анинг учун бу сўзни мен тўқидим» ³.

Олимнинг ушбу асари XIX асрнинг 90-йиллари ўртала-ридаёқ, муаллифнинг чет эл сафаридан қайтиб келиши билан тугатилган бўлса-да, лекин маҳаллий муаллифлар асарларининг таъкиб остига олиниши, чор мустамлакачилари томонидан Туркистонда ўрнатилган каттиқ назорат (цензура) туфайли асар анча кечикиб — 1901 йилда босмадан чиқарилди. Буни ўша даврда чор Россиясининг Туркистондаги матбуот нозири вазифасини бажарувчи Н. П. Остроумовнинг шахсий архивида сақланувчи ҳужжатлар исботлайди. Архивда Исҳокхон Ибрatнинг Н. Остроумов номига ёзилган иккита мактуби сақланади. Биринчи мактуб 1898 йилда ёзилган бўлиб, унда Ибрat Остроумовга луғатни босмадан чиқаришга ёрдам беришини илтимос қилиб мурожаат қилади ва унинг таклифига мувофиқ китобнинг икки жузъини юборади. Лекин анча вақтгача асарни нашр қилиш ёки нашр қилмаслик ҳақида ҳеч қандай жавоб ололмайди. Исҳокхон тўра Ибрat 1900 йил-

¹ Тасҳих — тузатиш, хатоларни туғрилаш.

² Тағйир — узгартириш, ўзгариш.

³ Туркистон вилоятининг газети, 1901 й., 4 август, 30-сон.

нинг 26 феввалида иккинчи марта рус ва ўзбек тилларида хат билан мурожаат қилишга мажбур бўлади. Мазкур асарни нашр қилишда катта аҳамиятга эга бўлган ўша иккинчи мактубнинг матнини тула келтирамиз: «1900 нчи йилда 26 февралда ҳурматлу Остроумоф ҳузурларига саволнома.

Ушбу баробаринда сиз улуг мартабадан ўтунуб сўрайманки, 1898 нчи йилда сиздан илтимос қилиб эдим, ўз таснифларимдан олти тил узра «Ситта ал-сина» деган словарь китобни босма қилмоқ учун. Марҳамат қилиб, икки жузъ юборинг, кўрмоқ учун деган экансиз. Дарров амрларига мувофиқ юбориб эдим. Мазкурни(нг) ҳеч хабари бўлмаган жиҳатидан боз илтимос қилиб турубманки, агарда нозирлар назоратларидан ўтган бўлса, қабулга олинса, мен қолган ўн жузъини ҳам юборсам ва ёки қабул бўлмаган бўлса, ўшал нусхани марҳамат илан Наманган маҳкамасига, менинг исмимга адрес этиб юборсалар, боз бўлак маслаҳат қилсак, деб илтимос қилувчи Исҳоқхон турадурман»¹.

Маълумки, Чор ҳукумати ўлка халқларининг маданий-сиёсий ривожланишидан, халқнинг кўзи очилишидан, айниқса ерли аҳолининг ривожланган халқлар билан мулоқотда бўлишидан қўрқар, шу боисдан ҳам ўша давр учун тараққиёт калити ҳисобланган рус тилини ўрганишга каттиқ қаршилиқ қилар эди. Шунинг учун ҳам Исҳоқхон Ибратнинг мазкур асари бир неча йил чоризм цензурасидан ўта олмади. Бу ишда асосий ролни Чор Россиясининг Туркистондаги матбуот нозири Н. Остроумов ўйнади.

Н. Остроумов (1846-1930) Қозон диний академиясини тугатгач, устози, Россиянинг Идиль-Волга бўйидаги татарларни руслаштириш сиёсатини оғишмай амалга оширган, Исмоилбек Гаспиралининг туркий миллатларни бирлаштириш, ўқув-тарбия соҳасидаги ислохотчилик фаолият

¹ Ўзбекистон Давлат архиви, 1009-фонд, 115-дело, 15—16-варақлар.

тига кескин қарши курашган ва бу сиёсатни ўз шогирдидан ҳам талаб қилган Н. Ильминский тавсияси билан 1877 йилда миссионер сифатида Тошкентга келган. Лекин бу вазифани ўзбеклар ўртасида муваффақиятли олиб бориш мушкул бўлгани сабабли илмий иш билан шуғулланади ва шу йўл билан ўзбек зиёлиларига таъсир кўрсата бошлайди, бу ерда гимназия директори, «Туркистон вилоятининг газети»да редакторлик вазифаларини олиб боради. У чор ҳукуматининг энг ишончли кишиларидан бири ҳисоблангани учун Туркистонда матбуот ва нашриёт ноziри (цензори) этиб тайинланди. Ўлкада ўз мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида у халқ ўртасида катта обрў-эътиборга эга бўлган Сатторхон Абдуғаффоров, Муқимий, Фурқат, Нодим Намангоний, Рожий Марғилоний, Ўбайдулла Ғурбат, Исҳоқхон Ибрat каби шоирлар, педагоглар, олимлар билан яқиндан алоқада бўлди ва уларнинг асарларига ўзи муҳаррирлик қилди, ўша даврнинг бирдан-бир матбуоти намунаси ҳисобланган газетаси саҳифасидан ўрин ҳам бериб турди. Ўзбеклар кириши мумкин бўлмаган гимназияга Фурқат, Нодим, Камий, Ғурбат каби маърифатпарварларнинг кириб, ундаги ўқув тизими, лабораториялари, ўқитувчилари билан танишувларига Н. Остроумов имконият яратиб берди:

Қилиб таклиф бир зоти киромиy,
Кириб гимназия кўрдук тамоми,¹

деб Остроумовни мамнуният билан тилга оладилар².
Ўзбек халқининг илғор зиёлилари қисматининг фожиали кечишида бу оксуяк жанобнинг хизматлари бениҳоя катта бўлди. Ажабланарлиси шундаки, Остроумов Шўролар даврида ҳам анча масъул вазифаларда фаоллик кўр-

¹ Фурқат, Танланган асарлар, Тошкент, 1980 й., 79-бет.

² Фурқат, Камий, Нодим ва Ғурбатларнинг гимназияга бағишланган шеърларини эсланг.